

Irónia: a tudat tudata

Vladimir Jankélévitch: Az irónia

Fordította Mihancsik Zsófia

Typotex, 2018

Frivolnak gondolhatnánk azt az embert, aki egy egész könyvet ír az iróniáról. Vladimir Jankélévitch egyáltalán nem lehetett ilyen, éppen a frivolitás ellenjátékosa volt, ám ugyanakkor a barátja is – egy paradoxonokat, ambivalenciákat kedvelő, zenerajongó francia filozófus, akinek a megbocsátás, az erények és a bűnök, meg halál a fő témái.

Vladimir Jankélévitch (1903–1985) szülei odesszai zsidók voltak, akik Franciaországba emigráltak, és a fiuk már Bourges-ban született. Samuel Jankélévitch német klasszikus filozófiát és Freudot fordított németre – a fia később engesztelhetetlen náci gyűlölő lett, sőt *en bloc* utálta a németeket, például nem engedélyezte művei német fordítását. (Halála után a lánya adott erre engedélyt.) A fasizmus bűneit elévülhetetlennek tartotta, és a francia kollaboránsoknak sem akart megbocsátani.

Pedig a disszertációját 1931-ben még Schellingről írta. A Vichy-rezsimben azonban elbocsátották filozófiaprofesszori állásából és megvonták tőle a francia állampolgárságot. Részt vett a francia ellenállási mozgalomban. 41-től az irodalomtudomány tanára Lille-ben, 51-től a Sorbonne-on tanít erkölcsfilozófiát. Első könyvét Bergsonról írta 1931-ben, főműve pedig *Az első filozófia*, ami 54-ben jelent meg, és az általa metalogikának nevezett metafizikáról szól. A spanyol és az orosz misztikusokat kedvelte, az ő metafizikájának az alapfogalma pedig a *majdnem-semmi* (presque-rien). Ez olyan pillanatokat jelöl, amelyekben a feltűnés és az eltűnés majdnem egybeesik, amikor a lét közelít a semmihez, az innenső a túlsóhoz. Metafizikai megismerés csak ennyire, csak majdnem, csak intuitíve, csak a *nem-tudom-mi* (je-ne-sais-quoi) érzésgondolatáig lehetséges szerinte.

Az erkölcs és a metafizika mellett élete másik nagy témája a halál. Könyvet írt *La mort* címmel. A halálról mint az egész lét totális tagadásáról gondolkodva eljutott a lét mint „értelmes értelmetlenség” paradoxonához. A zene, amit szeretett, egyszerre komoly és frivol, mély és felszínes, értelmes és értelmetlen, szóval ironikus. Liszt, Fauré, Ravel, Satie és Debussy szakértője volt, könyveket írt róluk.

A magyaroknak Vladimir Jankélévitch nem ismerős, úgy látom, egyedül Visky S. Béla kolozsvári teológus professzor foglalkozott vele behatóan. Az *irónia* az első magyarul megjelent, Mihancsik Zsófia kiváló fordításában olvasható könyve. Rövidebb írásainak magyar fordítására sem bukkantam rá a neten.

Jankélévitch a lehető legtágabban érti az iróniát, mint ami magának a tudatnak, illetve a kortalanul *modern* (szókratészi) tudatnak, a „saját fejjel” gondolkodó megismerésnek a jegye és része, eszköze, sőt talán a lényege. Hiszen „a tudat elszakadás”, vagyis eleve távolságtartás, perspektivizálás; az ironikus tudat (mely mindig önironikus is) kiszakít az élet napi materialitásából, gravitációjából, menekül a kétkezi munka komolyságától, más szóval a pragmatizmustól, a valóság hasznos unalmától a haszontalan könnyedségbe, ami nem könnyebbség, sőt a kérdések és a problémák megsokszorozódnak általa.

Melyek az irónia karakterisztikumai? Az irónia ironikus módon ellentétes jegyekkel ékes: éberség, szemfülesség, józanság, elővigyázatosság, de ugyanakkor vibrálás, sziporkázás és lüktetés is; gyanakvás, aggályoskodás, rosszmájúság és ravaszság, cselesség, szimulálás – jó esetben kifinomult játékosság; provokativitás, intrikusság, zavarkeltés, de elmehet egész kegyetlenségig, a gonoszkodásig; agyafúrt mesterkedés, de lehet tréfás színlelés, évődés, vicces gúnyolódás is. Az irónia nem szisztematizálható és nem abszolutizálható, mindig szokatlan, kiszámíthatatlan, próbára teszi szellemi és észlelési éberségünket, megtör minden azonosságot, bevett mércét.

Az irónia alapműveletei az inverzió, a destrukció, a szétszedés, a feldarabolás, a szétválasztás – a másik oldalon viszont ott a mérlegelés, a stilizálás, az árnyalás. Az irónia azért akadémikus, mert pontosítani akar. Harcba áll a monizmussal, a merev kozmogóniával, a hamis evidenciákkal és az önelégült bizonyosságokkal, a kategorikussággal, a linearitással, a szellemi centrálásokkal, hiszen a hajlékonyságot, a rugalmasságot, a kibúvókat kedveli, és nem nagyon

tűri a hiszékenységet, a naivitást, a tettetett ártatlanságot, a mesebeszédet. Nem kategorikus tehát, hanem *antegorikus*, az ellenkezőjét képes mondani annak, amit gondol. Mindent felfogat, kipukkasztja a frázisokat. Megfoszt az illúzióktól. Elpusztítja a szubsztancialitást, nihilizál. Az irónia hajlamos a *se-sére*: se a felszínesség, se a mélység, se az elbizakodottság, se az öntudatlanság, se az okoskodás, se a leegyszerűsítés nem elégíti ki. Az érzelmi szélsőségességnek (rajongás, elragadtatás, érzelmi kizárólagosság, pátosz, fanatizmus, lelkesedés) éppúgy ellenlábas, mint a stagnálásnak meg a passzivitásnak. Igazságosságra és pluralizmusra törekszik, de ezt kerülőutakon teszi. Az irónia a hit ellenfogalma. Kijózanít, fölébreszt, észre térít, azonban ellenszegül a mindennapi gondterheltségnek, a letapadásnak, a kicsinyességnek. Mozgásba hozza a lelkiismeretet, s ezt játékosan teszi, gonoszkodva vagy elnézőn; nem veszi komolyan a bűnt, a sorsot, a veszélyt, a nagy romantikát. Utálja „a butaság komolyságát”, ellentmondást nem ismerő tompaságát és olykori fellengzősségét.

Az irónia sokrétű jelenség, számtalan árnyalata van, a finom, a szelíd, a humoros, a szellemes, a jóakarátú, szerető iróniától, az elnéző kifinomultságtól a rosszindulatú, gyilkos, megsemmisítő iróniáig, a vitriolosan maró gúnyig – a két pólust Szókratész és Mefisztofelész neve fémjelzi. A jó irónia egyenrangú, felebaráti, megértő, intelligens viszonyt óhajt teremteni a partnerével, arcára csalogatja a barátság mosolyát, együtt munkálkodik vele. Az ilyen ironizáló csak rossznak mutatkozik, de közben rávezeti az ironizáltat olyasmire, amit az nem is gondolt.

Jankélévitch is előveszi az „akrobata” és a „kötéltáncos” metaforákat az ironizálóval kapcsolatban, akinél a jó reflexek legalább olyan fontosak, mint a fürge észjárás. Az irónia pozíciójában a tudat önmagán dolgozik, gyakorolja a „szupertudatosságot”, és túltesz vele a józan észen. Az irónia egyre nagyobb tudatosságra és tudatosításra, koncentrációra törekszik, de a túl sok tudattól ugyanúgy óvakodik, mint a túl kevéstől. Nem bírja az okoskodást. Az ironikus nem csak megkülönbözteti a valódi és az átvitt értelmet, hanem folyton ellenőrzi is az értelem és a betű viszonyát. A nyelvet nem tartja pontos tükörnek, s a kezére állnak a nyelv- és szójátékok.

Ha egy ironikus hazudik, önzetlenül teszi: hazugsága dekonstruálja önmagát és kijózanítja a becsapottat. „Elárulja magát egy hangsúllyal, egy kacsintással, egy

alig hangsúlyozott jelzővel, az arc alig észrevehető fintorával, valamiféle könnyed túlzással” (74); nem azt akarja, hogy higgyenek neki, hanem az értelemre apellál, rá akarja vezetni a másikat az igazságra – ennyiben tehát jóakarátú. Az irónia igazsága azonban sosem egyértelmű, magába foglalja a félreértés, a tévedés lehetőségét, az ellentétek játékát – tehát *nyitott*, szemben a hazugság zártságával. De akár brutális erővel is rendelkezhet: „kikényszeríti, hogy az igaztalan megvallja önmagát” (124), azonban ezt elegáns mozdulatokkal is meg tudja tenni, mint a mi Esterházynk, aki haláláig az ironikus ellenállást és „a szellem finom játékát” gyakorolta.

Szó van még a könyvben a cinizmus, a satíra és a paródia nüanszairól, az utóbbinál itt-ott Nádasra lehet ismerni, aki a közvélekedés ellenére egyáltalán nem humortalan és vérkomoly, az irónia ezer árnyalata közül némelyik fekszik neki – egyet mondjak, Nussbaum Cecília a *Világló részletek*ben a paródiáig ironikusan ábrázolt személy, akárcsak az a gyerek, aki az iróniájával gyötri a nagyanyját. Sőt talán Nádas Péter alapmagatartásában van valami ironikus – a szelíd, megértő, mértékletességre törekvő, csak néha brutális fajtából. Kertész Imre iróniájának fokozatai pedig talán az „ördögűző” szarkazmus és cinizmus felé tartó skálán jelölhetők ki. Hát nem illik rá Jankélévitchnek ez gondolata: „Mindent elveszíteni itt azt jelenti: mindent megnyerni. Kétségtelen, hogy itt a földön nincs más »csoda«, mint a kudarc átszellemülése győzelemmé”? (139) A cinikusok „vagy pojácák lesznek, vagy szenvednek” (143), ők radikálisok és maximalisták, a nyelvük pedig frenetikus. Sajnos a köztudatban az irónia elég egyöntetű és szimpla felfogása uralkodik, mely szem előtt téveszti az irónia próteuszi természetét, a sajtóban pedig a goromba irónia dívik. Ha beleolvasunk a neten bárhol a kommentekbe, a mérgezett, nihilista iróniát érezhetjük dőlni a sorokból. A visszafogott, szemérmes iróniára és a szellem derűjére – amióta Esterházy elment – nincs füle a magyarnak.

Létezik „ironikus csend” is, az irónia szereti a csöndet, az elhallgatást, az allúziót, az ellipszist, a fragmentumot, a lakonikusságot; ujját a szájára teszi. Máskor viszont odasóz, „az igaztól a hamis felé tart, felgyorsítja vagy kiemeli a fordított inverziót, amely a hamistól visszatér az igazhoz” (139).

Van valami baj az iróniával? Az e veszély fenyegeti, hogy eldurvul, érzéstelenedik, elfásul, és elveszti az életadó naivitás utolsó magoncát is, „belebonyolódik a körülírásaiba” (apropó! Nádas!), nem képes odaadásra,

szenvedélyre, nem tud semmibe se hinni. Szétaprózódik, közönybe fúl, „magára marad a rigolyáival, nyomorúságosan és kiábrándultan” (194). Előfordul, hogy túl könnyed és túl intelligens (ez nem Esterházy?), hogy semmiért se képes föllángolni, mindennel és mindenkivel csak flörtöl, untig bagatellizál, szarany neki az arany is. Jankélévitch hosszan foglalkozik az irónia kritikájával. Végül oda jut, hogy a drága irónia – a modernitás „szeméremékszere” (hogy Tolnai metaforájával éljek), frivol, okos érzékenysége, kötözködő, kritikai hajlama – tulajdonképpen titokban a leegyszerűsödésre, a szív spontaneitására, az ihletre vágyakozik.

Jankélévitchet nem könnyű olvasni, mert ilyen hajmeresztő (mondjam úgy: franciás) formulációk akadnak nála: „ez az az exteriorizáló interiorizáció, amely egyúttal interiorizáló exteriorizáció”; „az *epagógia*, mondhatnánk bezárkózik az *apagógiába*, vagy beéri vele. Agógia mindenütt!” Sok-sok görög betűkkel írt görög fogalmat használ, amit a fordító és a kiadó igyekeztek ugyan föloldani, de ez nem mindig sikerült. Hajlamos a nagyotmondásra (mint a franciák?), például: „Nem Jézus az, aki a kétségbeesést színleli, hanem az apja tesz úgy, mintha elhagyta volna; így tehát nem Isten az, aki úgy tesz, mintha meghalna, hanem Isten halála maga ez a tettetés” (85). Szóval Jézus, Szókratésszel szemben, nem ironizál, Pál azonban már igen. Az *irónia* egészen különleges, befejezhetetlen olvasmány, nem strukturálja az iróniát, hanem gondolatfutamokat kapcsol egymásba, sokoldalúan ábrázolja a lényét – mert *lénynek* fogja fel *őt*, már-már démonnak –, minden ellentmondásosságával egyetemben. Ezt a *lényt* megeleveníti – a kitűnő fordítás pedig közvetíteni képes a madárcú filozófus lényét.

Jankélévitch mint morálfilozófus a nagylelkűséget tartotta legnagyobbra az erények közül. A megbocsátásról úgy ír, mint szeretetről. Ezt az oldalát ebből a most magyarul megjelent könyvéből nem ismerhetjük meg, de idemásolom egy mondatát, amit Visky S. Béla disszertációjából (*A filozófiai keresztje*) vettem át, az ő fordításában: „A morális fejlődés minden pillanatban a nullpontról indul újra. Nincs más etikai *folyamatosság*, mint az újrakezdésnek és az újraindításnak ez a kimerítő *folytatása*; a morális haladás sokkal inkább gondos *folytatás*, semmint spontán folytatódás, avagy folyamat: újjáteremtés inkább, semmint növekedés.”

Az irónia valamely foka és formája mindig jelen van az életünkben, ha tudunk róla, ha nem. Jankélévitch könyve láthatóvá teszi az iróniának azokat a tüneteit is, amelyeket szinte észre sem veszünk, mert megszoktuk, vagy mert nincs rá szemünk. Rávezet arra, hogy az iróniára is ironikusan tekintsünk.

Radics Viktória